

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ У СВІТЛІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

MODERN PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION IN THE LIGHT OF CRIME FIGHTING

Терлецький С.В., аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

У статті розглянуто актуальні питання нелегальної міграції у світлі протидії злочинності з урахуванням існуючих викликів та загроз, що мають місце в Україні.

Звертається увага, що глобалізація, дисбаланс розвитку держав, політичні та економічні кризи, пошук кращої долі та бойові дії здебільше примушують людей до залишення звичних місць проживання.

Зазначено, що міграція з точки зору розвитку людства є позитивним фактором, що допомагає задовольнити потреби економіки, забезпечити соціокультурний обмін, духовне взаємозбагачення. У роботі зроблено наголос на тому, що значною негативною особливістю сучасної міжнародної міграції є високий рівень її нелегальної складової і високої латентності.

Аналіз світової міграції дозволив дійти висновку, що наслідки міжнародної міграції амбівалентні. Світова міграція є джерелом економічного зростання, вона зменшує нерівність і забезпечує зв'язок між різними суспільствами. У країнах призначення мігранти займають робочі місця, які не вдається заповнити за рахунок місцевого населення. Такий стан речей у подальшому стимулює економічну активність тієї чи іншої держави.

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України не лише створила безпрецедентні умови для активізації масових міграційних процесів, але й спричинила похваллення злочинної діяльності у сфері міграції та торгівлі людьми. На проблемі активізації злочинності у сфері торгівлі людьми наголошує і Державний департамент США.

У ході дослідження звертається увага, що Україна як центральноевропейська держава, яка посідає важливе геополітичне становище, перебуває у епіцентрі інтересів міжнародних організованих злочинних угруповань. Зарубіжні злочинні угруповання намагаються розширити сфери свого впливу за рахунок проникнення до нашої держави шляхом використання набутого кримінального досвіду, валютних коштів, ультрасучасного технічного забезпечення, апробації нових способів учинення кримінальних правопорушень і захисту своєї злочинної діяльності.

Державна політика у сфері нелегальної міграції залишається актуальною проблемою сьогодення. Негативні наслідки неконтрольованої міграції в Україні наразі ще повністю не проявились. Неконтрольована у повній мірі державою нелегальна міграція створює загрози національній безпеці, призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні, а також у перспективі може призвести до можливих конфліктів на національному та міжетнічному ґрунті та ряду інших негативних чинників.

Ключові слова: нелегальна міграція, трудова міграція, зовнішня та внутрішня міграція, біженці, торгівля людьми, вимушені переселенці, організована злочинність, латентність, жертви злочинів, кримінальні ризики.

The article discusses the current issues of illegal migration in the light of combating crime, taking into account the existing challenges and threats taking place in Ukraine.

Attention is drawn to the fact that globalization, the imbalance of the development of states, political and economic crises, the search for a better destiny and hostilities mostly force people to leave their usual places of residence.

It is noted that migration from the point of view of human development is a positive factor that helps meet the needs of the economy, ensure socio-cultural exchange, and spiritual mutual enrichment. The work emphasizes that a significant negative feature of modern international migration is the high level of its illegal component and high latency.

The analysis of world migration made it possible to conclude that the consequences of international migration are ambivalent. Global migration is a source of economic growth, it reduces inequality and connects different societies. In destination countries, migrants occupy jobs that cannot be filled by the local population. This state of affairs further stimulates the economic activity of one or another state.

The large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine not only created unprecedented conditions for the intensification of mass migration processes, but also caused the revival of criminal activity in the field of migration and human trafficking. The US State Department also emphasizes the problem of the intensification of crime in the sphere of human trafficking.

In the course of the study, attention is drawn to the fact that Ukraine, as a Central European state that occupies an important geopolitical position, is at the epicenter of the interests of international organized criminal groups. Foreign criminal groups are trying to expand their spheres of influence by penetrating our country through the use of acquired criminal experience, foreign exchange funds, ultra-modern technical support, approbation of new ways of committing criminal offenses and protecting their criminal activities.

State policy in the field of illegal migration remains an urgent problem today. The negative consequences of uncontrolled migration in Ukraine have not yet fully manifested themselves. Illegal migration that is not fully controlled by the state creates threats to national security, leads to a worsening of the criminogenic situation in the country, and in the long run may lead to possible conflicts on a national and inter-ethnic basis and a number of other negative factors.

Key words: illegal migration, labor migration, external and internal migration, refugees, human trafficking, forced migrants, organized crime, latency, crime victims, criminal risks.

Постановка проблеми. Населення України є одним з тих, кількість якого у світі найшвидше скорочується, і, ймовірно, за прогнозами ООН, зменшиться до 35 млн до 2050 року. Низька народжуваність та високі показники смертності поєднуються з високим рівнем зовнішньої міграції. За даними приблизних підрахунків, у будь-який час за межами країни перебуває близько 3 млн українських працівників. Високий рівень бідності та труднощі при пошуку місця працевлаштування з гідною оплатою підсилюються політичними, соціальними та безпековими факторами, які стимулюють міграційний відтік. Впродовж останніх років країни-члени Європейського Союзу поступово стали основним місцем призначення для українських трудових мігрантів [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії права питанням, які стосуються протидії злочинності, що пов'язана з нелегальною міграцією в контексті безпекової політики держави присвячено велику кількість праць. Останнім часом поглибленому аналізу проблем, що пов'язані з нелегальною міграцією та протидією злочинності у даній сфері були присвячені роботи А. А. Вознюка [3], Б. М. Головкина [4], М. М. Денисенка [14], С. О. Кузнецова [7], Ю. В. Лупенка [9; 11; 12; 13], О. А. Малиновської [21] А. В. Тарасюка [15; 16; 18] та інших науковців. Водночас, потребують подальший наукових розвідок питання, що стосуються протидії нелегальній міграції з урахуванням воєнної агресії РФ, а також пошуку оптимальних шляхів протидії даному явищу.

Метою статті є дослідження існуючих проблем у сфері нелегальної міграції на національному рівні та з'ясування подальших перспектив у протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міграція є визначальним проявом процесу глобалізації, має об'єктивний характер і навряд чи може бути зупинена, принаймні в демократичний спосіб. Імовірно, чим далі, тим більше масштаби міграції зростатимуть, зокрема завдяки тому, що активне й мобільне населення упродовж життя декілька разів змінюватиме місце проживання, включно з країною (контингентом). Цьому сприятимуть четверта промислова революція і пов'язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв у інших країнах (регіонах), ніж місце реєстрації головного офісу, спрощення (скасування) процедур перетину кордонів у поєднанні із суто демографічними процесами – стрімким старінням населення загалом і робочої сили економічно розвинених країн.

Головною складовою міграцій у сучасному світі є переселення через економічні чинники, передусім тимчасові переміщення з метою отримання більших заробітків. У таких міграціях вирішальну роль відіграє співвідношення якості життя у країнах (регіонах) походження (проживання) і країнах (регіонах) спрямування мігрантів. На жаль, достатньо масштабними є і вимушені переселення, викликані конфліктами, війнами, техногенними та екологічними катастрофами [29, с. 9].

Глобалізація, дисбаланс розвитку держав, політичні та економічні кризи, пошук кращої долі та бойові дії здебільше примушують людей до залишення звичних місць проживання. Світові міграційні процеси були і залишаються природним явищем, вони є характерні для усіх етапів розвитку людства. Швидкий розвиток транспортних сполучень залучає фактично усі країни світу до міграційних процесів як на загальнодержавному, так і на світовому рівнях. Будучи реакцією на відмінності в умовах та рівні життя, несприятливі фактори життєдіяльності людини, міграція з точки зору розвитку людства є позитивним явищем, що допомагає задовольнити потреби економіки, забезпечити соціокультурний обмін, духовне взаємозбагачення. Однак значною негативною особливістю сучасної міжнародної міграції є високий рівень її нелегальної складової і високої латентності [7, с. 100].

За даними ООН, у світі налічується понад 272 млн мігрантів, на 100 млн більше, ніж на початку століття. Внаслідок глобалізації світової економіки, економічних та демографічних диспропорцій, змін клімату, пандемії Covid-19, бойових дій, а також інших чинників інтенсивність міжнародних переміщень зазнала суттєвих змін. Аналіз світової міграції дозволяє стверджувати, що наслідки міжнародної міграції амбівалентні. Відомо, що світова міграція є джерелом економічного зростання, вона зменшує нерівність і забезпечує зв'язок між різними суспільствами. Мігранти створюють понад 10 % світового ВВП. У країнах призначення вони займають робочі місця, які не вдається заповнити за рахунок місцевого населення, і тим самим стимулюють економічну активність. Країни походження отримують щорічно близько 600 млрд доларів переказів від мігрантів, що є важливим додатковим джерелом розвитку і втричі перевищує обсяги міжнародної допомоги. Разом з тим, міграція викликає соціальну й політичну напруженість, а часом і людські трагедії. У спробі перетнути моря чи пустелі, з метою досягнення своєї мети, починаючи з 2000 року до сьогодні, за різними оцінками, загинули щонайменше 60 тис. осіб. Майже 6 млн мігрантів зайняті примусовою працею, причому найчастіше в розвинених країнах [21, с. 9].

З метою протидії нелегальній міграції як загрозливому суспільно небезпечному явищу держава розробляє стратегію й тактику такої протидії. Внаслідок того, що

Україна одночасно є державою походження, призначення та транзиту мігрантів, територією різнохарактерних, різноспрямованих та різномасштабних міграційних потоків, забезпечення державного регулювання у сфері міграції є складним завданням, розв'язання якого потребує комплексного, системного підходу, належного фінансування, кадрового та наукового забезпечення [19, с. 104]. Заходи України у сфері боротьби з нелегальною міграцією не можуть бути ефективними без співробітництва з іншими державними та міжнародними організаціями, що працюють у зазначеному напрямі [20, с. 101].

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України не лише створила безпрецедентні умови для активізації масових міграційних процесів, але й спричинила погвартлення злочинної діяльності у сфері міграції та торгівлі людьми. Зокрема, на проблемі активізації злочинності у сфері торгівлі людьми наголошує Державний департамент США: «Громадяни України, що тікають від війни, яку розпочала проти їхньої країни РФ, ризикують стати жертвами торгівлі людьми, адже 90% втікачів становлять жінки і діти. Ми глибоко стурбовані ризиками торгівлі людьми, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи внаслідок війни, а також ті, хто тікає з України», – зазначається у заяві Державного секретаря США [5].

Велика кількість вимушених переселенців з України (за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, кількість біженців з України, зареєстрованих для тимчасового захисту в Європі станом на 31 січня 2023 року, становить 4 млн 823,33 тисячі осіб [2], а вже станом на 28 березня 2023 року ця цифра досягла 5 млн 8,28 тис. За майже два місяці з 31 січня зростання становило 185,15 тис., тоді як за попередній трохи більший період – 72,3 тис., а загалом від кінця травня 2022 року воно становило близько 2 млн [6], при цьому, за повідомленням уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з 24 лютого 2022 року із України виїхало понад 14,5 мільйона громадян, із них як мінімум 11,7 млн осіб – до країн Євросоюзу [22]), серед яких багато жінок та дітей, людей з інвалідністю, дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування, людей похилого віку, стали потенційними жертвами злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми. Наведені категорії осіб є вразливими не лише у фізичному, але й у ментальному плані, адже переживають стрес зі значними негативними наслідками, що позначається на їх ментальному здоров'ї, підвищуючи вразливість.

Як зазначається у листі МОН України «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії» жінки та діти, які змушені зараз покинути Україну через військову агресію Росії та прямують до сусідніх країн, стикаються з ризиками торгівлі людьми. Водночас чоловіки, що залишаються всередині країни, також можуть стати здобиччю торговців людьми. Втрата роботи і доходу внаслідок війни, обмежені можливості забезпечити головні потреби внутрішньо переміщених осіб, біженців та постраждалого від війни населення зумовлюють зростання кримінальних ризиків [8].

На сьогодні Україна як центральноєвропейська держава, яка посідає важливе геополітичне становище, перебуває в епіцентрі інтересів міжнародних організованих злочинних угруповань. Зарубіжні злочинні угруповання намагаються розширити сфери свого впливу за рахунок проникнення до нашої країни шляхом використання набутого кримінального досвіду, валютних коштів, ультрасучасного технічного забезпечення, апробації нових способів учинення кримінальних правопорушень і захисту своєї злочинної діяльності. Загалом організована злочинність на сьогодні «вимиває» величезні кошти з України, що, зі свого боку, посилює її стійкий розвиток [10, с. 80–81].

Як показує досвід, організована злочинність пристосовується до різних життєвих ситуацій та негативно впливає на розвиток суспільства в цілому.

Так, наприклад, у сфері протидії організованим злочинним угрупованням, які спеціалізуються на налагодженні каналів незаконної міграції, протягом 2022–2023 років у рамках розпочатих за матеріалами СБ України кримінальних проваджень за ч. ч. 2, 3 ст. 332, а також ст. ст. 332-1, 332-2 КК України повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень 178 особам; засуджено 34 особи; припинено діяльність 7 організованих злочинних угруповань. Викрито понад 67 фактів незаконного переправлення через державний кордон громадян України, які є військовозобов'язаними та підлягають мобілізації. Так, повідомлено про підозру:

- двом громадянам України, які за грошову винагороду та за сприяння посадових осіб Київської військової адміністрації здійснювали незаконне переправлення військовозобов'язаних громадян України через державний кордон України до країн ЄС шляхом внесення установчих даних «ухилянтів» до інформаційної системи «Шлях» (ч. 3 ст. 332 КК України);

- трьом учасникам ОЗГ, які організували на території Чернівецької області та безпосередньо сприяли у незаконному переправленні осіб призовного віку через державний кордон України до країн ЄС шляхом підроблення та збуту офіційних документів, з метою використання їх іншими особами (довідки ВЛК про непридатність до військової служби, паспорти країн ЄС тощо) (ч. 2 ст. 27, ч. 3 ст. 332 КК України);

- шести особам (лікарі та члени ВЛК районного в м. Києві ТЦК та СП), які у складі організованої групи налагодили протиправний механізм ухилення військовозобов'язаних від призову на військову службу та сприяли їх незаконному переправленню через державний кордон України шляхом безпідставного оформлення медичних та інших документів (ч. 3 ст. 332 КК України);

- двом учасникам злочинної групи, які з метою отримання неправомірної вигоди, шляхом підробки документів та створення фіктивних підстав організували на території Запорізької області шахрайський механізм незаконного переправлення осіб призовного віку через державний кордон України (виявлено та вилучено 22 підроблені печатки військкоматів, лікарень та лікарів, благодійних організацій; 50 готових бланків довідок ВЛК та повісток; майже 100 документів щодо діяльності благодійних організацій тощо) (ч. 3 ст. 332 КК України);

- припинено функціонування протиправної схеми незаконного перетину державного кордону України з метою ухилення від призову за мобілізацією на підставі підроблених документів. З урахуванням пропозицій СБ України Кабінетом Міністрів України змінено правила перетину державного кордону громадянами України в період воєнного стану – зменшено перелік документів, які є підставою для цього (виключено довідку до акта огляду медико-соціальною експертною комісією) та використовувались ухилянтами для безпідставного виїзду за кордон.

Також, у рамках розслідування кримінального провадження за ознаками вчинення злочинів, передбачених

ч. ч. 3, 4 ст. 358 та ст. 336 КК України, СБ України викрито 97 громадян України (уродженців країн Близького Сходу та Центральної Азії), які, діючи всупереч вимогам правового режиму воєнного стану, нехтуючи конституційним обов'язком щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України, визначеним ст. 65 Конституції України, незаконно виїхали за межі України на підставі іноземних паспортних документів (використання статусу біпатрида), чим порушили ст. 2 Закону України «Про громадянство України» [23]. Стосовно вказаних осіб, з урахуванням положень ст. ст. 19, 21 Закону України «Про громадянство України», до ДМС України направлено мотивовані клопотання про припинення (скасування) громадянства України [24; 25; 26; 27; 28].

Виходячи з викладеного необхідно зазначити, що в найближчій перспективі актуальними для України залишатимуться такі загрози:

- у *внутрішній сфері*: негативний вплив нелегальної міграції на криміногенну обстановку, залучення незаконних мігрантів до скоєння протиправних дій, зокрема розбійних нападів, вимагань, інших тяжких кримінальних правопорушень, а також можливого фінансування терористичної діяльності; функціонування незаконних схем легалізації мігрантів на території України, у т. ч. укладання фіктивного шлюбу з іноземцями та за допомогою «студентського каналу»; втягування співробітників Державної міграційної служби України, інших правоохоронних та державних органів, судової гілки влади, вищих навчальних закладів у діяльність із протиправної легалізації незаконних мігрантів; відсутність реального контролю за діяльністю приватних фірм, державних та недержавних установ, які надають запрошення іноземним громадянам для в'їзду в Україну; нерегульованість питань мобільності населення з особливим акцентом на трудову міграцію та ін.;

- у *зовнішній сфері*: подальше використання України як транзитної держави у протиправному механізмі переправлення нелегальних мігрантів до країн ЄС; намагання членів міжнародних злочинних груп налагодити міжнародні канали переправлення нелегальних мігрантів через Україну та створення на її території підпілних перевалочних пунктів; використання нелегальних мігрантів, зокрема спецслужбами РФ, у розвідувально-підривній діяльності проти України; використання осіб, які мають подвійне громадянство, спецслужбами іноземних держав у розвідувально-підривній діяльності проти України та ін. [17, с. 12–13].

Висновки. Отже, державна політика у сфері нелегальної міграції залишається гострою та актуальною проблемою сьогодення. Негативні наслідки неконтрольованої міграції в нашій державі наразі ще повністю не проявились. Неконтрольована у повній мірі державою нелегальна міграція створює загрози національній безпеці, призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні, а також у перспективі може призвести до можливих конфліктів на національному та міжетнічному ґрунті та ряду інших негативних чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична довідка ООН. Міграція до та з України. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-03/UN%20Policy%20Paper%20on%20In-Out%20Migration_FINAL%20COR%20UKR.pdf (дата звернення: 10.12.2023).
2. В ООН розповіли, скільки біженців з України зареєстровано в Європі. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/v-oon-rozpovili-skilki-bizhentsiv-z-ukrajini-zarejestrovano-v-jevropi.html> (дата звернення: 12.11.2023).
3. Вознюк А. А. Протидія організованій злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1(11). С. 176–194.
4. Головкин Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. Проблеми законності. 2020. Вип. 149. С. 168–184.
5. Держдепартамент занепокоєний ризиками торгівлі людьми, з якими стикаються в Україні ВПО внаслідок війни – звіт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/derzhdepartament-ryzkyu-torhivli-lyudmy-ukrayina-viyna-zvit/31951800.html> (дата звернення: 05.10.2023).
6. Кількість українських біженців зі статусом тимчасового захисту в Європі вперше перевищила 5 млн. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/901520.html> (дата звернення: 05.10.2023).
7. Кузнецов С. О. Організаційно-правові механізми протидії нелегальній міграції морем. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 100–107.
8. Лист МОН України «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії» від 22.03.2022 №1/3663-22. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/6244/41f/5b0/624441f5b0e0ca434958796.pdf> (дата звернення: 05.10.2023).

9. Луценко Ю. В. Актуальні питання протидії організованій злочинності в контексті міграційної політики держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6(47). С. 132–136.
10. Луценко Ю. В. Протидія злочинності в сучасних умовах. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 1(7). С. 79–84.
11. Луценко Ю. В. Протидія нелегальній міграції на шляхах морського сполучення: окремі проблеми та напрями удосконалення. *Морська безпека Балто-Чорноморського регіону: виклики та загрози: матеріали міжнарод. наук. конф. (Одеса, 23 груд. 2021 р.)*. Одеса: Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 111–115.
12. Луценко Ю. В. Тарасюк А. В. Актуальні питання протидії організованій злочинності в контексті міграційної політики держави. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: зб. тез Міжнарод. круглого столу (Львів, 23 лют. 2023 р.)*. Львів: ЛДУВС, 2023. С. 116–122.
13. Луценко Ю. В., Арешонков В. В. Вплив організованої злочинності на світову безпекову політику, що викликана пандемією Covid-19. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2022. № 1. С. 78–86.
14. Луценко Ю. В., Денисенко М. М. Протидія злочинності в умовах воєнного стану: теоретико-правові проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 3(44). С. 70–75.
15. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Агресія проти України: причини, наслідки та уроки гібридної війни. *Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 26 трав. 2017 р.)*. Харків, 2017. С. 31–35.
16. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Актуальні проблеми удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 388–391.
17. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Запобігання нелегальній міграції: у пошуках оптимальної моделі. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2022. № 1(24). С. 1–24.
18. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Окремі питання забезпечення національної безпеки України у світлі сучасних викликів та загроз. *Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 25 трав. 2018 р.)*. Харків: Право, 2018. С. 56–60.
19. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Протидія незаконній міграції в Україні: окремі проблеми теорії та практики. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: зб. тез Міжнарод. наук.-практ. конф. (Львів, 5 лист. 2021 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 101–105.
20. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Протидія організованій злочинності у міграційній сфері: актуальні проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 лист. 2021 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 103–106.
21. Малиновська О. А. Глобальна угода щодо міграції та удосконалення міграційної політики України. Проблеми реалізації Стратегії державної міграційної політики України: зб. матер. наук.-практ. конф. (Київ, 19 груд. 2019 р.). Київ: НІСД, 2019. С. 9–14.
22. Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozproviv-skilky-ukrayincziv-vuyihalo-kordon-24-lyutoho> (дата звернення: 05.12.2023).
23. Про громадянство України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text/> (дата звернення: 05.12.2023).
24. СБУ викрила ще 15 організаторів схем для «ухилянтів»: серед підозрюваних – депутат Чернігівської міськради. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykryla-shche-15-orhanizatoriv-skhem-dlia-ukhyliantiv-sered-pidozriuvanykh-deputat-chernihivskoi-miskrady> (дата звернення: 05.12.2023).
25. СБУ затримала співробітника Укрзалізниці, який перевозив ухильянтів за кордон у вентиляційній системі пасажирського вагона. <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zatrymala-spivrobitnyka-ukrzaliznytsi-yakyyi-perevozyv-ukhyliantiv-za-kordon-u-ventyliatsiini-systemi-pasazhyrskohovahona-video> (дата звернення: 12.12.2023).
26. СБУ ліквідувала 5 нових схем утечі «ухилянтів» за кордон. <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-likvidovala-5-novykh-skhem-utechi-ukhyliantiv-za-kordon> (дата звернення: 11.12.2023).
27. СБУ ліквідувала нові «схеми ухильянтів»: серед затриманих – очільник військкомату та керівниця ВЛК. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-likvidovala-novi-skhemu-ukhyliantiv-sered-zatrymanykh-dvoie-ochilnykiv-viiskkomatu-ta-kerivnytsia-vlk> (дата звернення: 12.12.2023).
28. СБУ перекрила ще 8 нових каналів втечі «ухилянтів» за кордон. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-perekryla-shche-8-novykh-kanaliv-vtechi-ukhyliantiv-za-kordon> (дата звернення: 15.12.2023).
29. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інс-т демограф. та соц. дослід. ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.